

Sl. 1. Pogled na nekropolu s jugoistočne strane

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STARI KRSTOVI U DREŽNICI

Na povratku s ekipnog obradivanja stećaka u Dugom Polju (između Čvrsnice i Vran-Planine), 1953 godine, prošao sam dolinom Drežanke. (Drežanka je desna pritoka Neretve, koja izvire ispod Čvrsnice i Čabulje, probija se između njih, natapa negdje manje, negdje veće oaze obradive zemlje i salijeva se u Neretu kod željezničke stanice

Drežnica.) Tom prilikom sam na samom putu ispod sela Striževa zapazio interesantne stare nadgrobne spomenike u obliku krstova. Odmah pokraj njih je trasirana nova cesta. Smatrajući da su ovi krstovi ugroženi prosjecanjem nove ceste, odlučio sam da ih što prije obradim. Imao sam priliku da to učinim u junu 1954 godine.

SMJEŠTAJ NEKROPOLE

Glavna naselja u romantičnoj dolini Drežanke, počevši od izvora, jesu: Gornja Drežnica, Perutac i Donja Drežnica. Oko 2 km istočno od sela Striževa, južno od kote 358 m, pokraj samog puta nalaze se naši spomenici. Stanovnici ovoga kraja zovu ovo mjesto »Križevi« baš po tim spomenicima. Inače, oni su u zaseoku Sveca (na spec. karti Vojno-geogr. instituta Kralj. Jugoslavije 1 : 100.000 »Prozor« lokalitet je označen sa krstićem). Tu se uska dolina Drežanke nešto proširila, pa je nastalo nekoliko ravnih obradivih površina. Jedan dio je pošumljen. Ispod spomenute kote, između Vučje Uzde i Mujkovače probija se potok, koji nekoliko stotina metara istočno od nekropole protiče pravcem sjever-jugoistok i salijeva se u Drežanku. U neposrednoj blizini Križeva, na završku odmah jugoistočno od njih bila je nekada, po narodnom pričanju, crkva. Sada se to mjesto zove Crkvina i neki vjeruju da se ispod površine

zemlje nalaze ozidane prostorije. Nekoliko stotina metara sjeverno odavde naglo se dižu sive i visoke stijene Male Čvrsnice. Prema jugu, odmah preko Drežanke, dižu se šumoviti i strmi obronci Čabulje. Lokalitet je oveća ravnica koja je nešto više uzdignuta od susjednih dijelova kotline, pa se odavde vidi dosta daleko na zapad i istok. Nova cesta, koja se gradi, prolazi svega 2–3 metra ispred spomenika.

Jugozapadno odavde, nešto više od 1000 metara zračne linije, s druge strane Drežanke, izdiže se Gradina (kota 412), a nepuna 2 km zapadno, kod Striževa, pokraj puta, na nekoliko mjesta, nalazi se ukupno 35 srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka, od vapnenca i sedre, od kojih su neki ornamentirani.

Slika br. 1 pretstavlja pogled na nekropolu s južne strane.

OPIS POJEDINIH SPOMENIKA

Spomenici su poredani u pravcu istok-zapad. Drugi je postavljen 1 m daleko od prvoga, između trećeg i drugog je razmak 180 cm. Sva tri ova spomenika su u jednoj liniji. Četvrti je od trećega odmaknut 6 m i povučen nešto unazad; tako njegova udaljenost od trećega iznosi ukupno 750 cm. Sva četiri su postavljena tako da su im šire strane okrenute u pravcu sjever-jug, a uže u pravcu istok-zapad. Glavne šire strane (prednje) okrenute su prema jugu.

Spomenik br. 1. Visok je 138 cm, širok pri dnu 49 cm. a debeo, također pri dnu, 34 cm. Nije poznato koliko je duboko u zemlji. Drži se uspravno. Klesan od vapnenca ne baš najpravilnije. Možda je tu rustičnost uslovljavao i sam kamen — njegov prirodni oblik. Znatno je oštećen, izgleda nasilno okrnjen — stradali su mu vodoravni krakovi, a od njih više onaj istočni, koji je skoro sav nestao. Uz njega je stradao i jedan dio sa zadnje strane, od sjeveroistoka. Uglovi mu nisu oštiri, nego zaobljeni, a glava krsta je namjerno još više zaobljena, gotovo polukružna kada se gleda sprijeda. Zadnja strana se prema vrhu povijava malo naprijed, tako da mu glava nije debela kao čitav krst.

Spomenik je bogato ukrašen.

S prednje strane sredina krsta (križno polje) podijeljeno je kosim unakrsnim linijama na 4 dijela. Te linije se produžuju uspravno i vodoravno na sve 4 strane, ali su one koje idu vodoravno i gore, uslijed oštećenosti prekinute, pa se ne vidi njihov potpuni tok. One uspravne dolje idu sve do zemlje i tako stvaraju jedno polje u kojem se u sredini nalazi figura čovjeka (muškarac) koji u

desnoj ruci drži uspravan (nešto malo nakošen) i uzdignut mač. Lijevu je ruku podbočio. Stopala su mu okrenuta jedno na jednu, drugo na drugu stranu. Visina figure je 42 cm. Iznad glave ovoga muškarca, u trouglastoj površini, prikazana je figura konja. Na konju ima nešto, kao da je jahač, ali to nije potpuno jasno. Konj je dugačak 21 cm. U preostaloj površini ispod nogu čovjekove figure vidi se kosi krst, koji bi mogao biti t, zv. »Andrijin krst«. Desno i lijevo nalazi se bordura od povijenih dvostrukih linija. U trouglastoj površini od sredine krsta prema zapadnom vodoravnom kraku uklesana je pretstava zmije u dužini od 24 cm. U takvom polju od sredine krsta prema istočnom vodoravnom kraku zbog oštećenosti se danas ne vidi kakav je bio ukras. U gornjoj takvoj površini nalaze se jedna pored druge, u istoj visini, dvije »svastike« od 9 cm promjera. Između njih je kraća uspravna linija koja zato što dolazi dolje u ugao dviju kosih linija s njima pravi neku vrstu strelice. Iznad »svastike« primjećuje se jedna kratka urezana linija koja ide vodoravno, a onda se ona na oba kraja prelama koso-gore; međutim, zbog oštećenosti kamena, ne vidi se njen dalji tok.

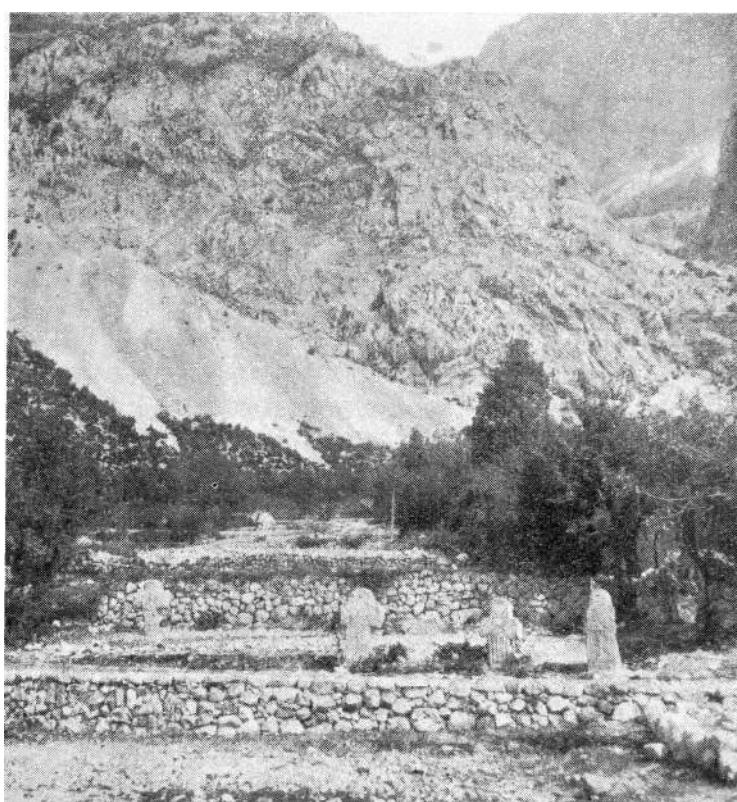
Mali kosi krst, svastike, zmija i linije kao bordure su urezane u kamenu. Kosi krst u križnom polju i vijugaste uspravne bordure kod figure čovjeka djeluju plastično, jer su linije dvostrukе i trostrukе, a između njih je ostavljena izbočina. Figure čovjeka i konja date su plastično, na taj način što je sva pozadina izdubljena. (Sl. br. 3).

Na preostalom dijelu površine istočne uže strane (bočne strane) vidi se uspravna bordura od jednostavne dosta duboko urezane linije koja je išla krajevima sve do navrh glave krsta. U sredini površine od vodoravnog kraka prema dolje urezane su konture »kijače«, dužine 50 cm. (Sl. br. 3a).

S druge bočne strane, zapadne, nalazi se ista takva bordura od dvije paralelne urezane linije, a između njih su urezane cik-cak linije. U dijelu iznad vodoravnog kraka primjećuje se bordura samo od dviju paralelnih linija, koja je nekada tekla oko vodoravnog kraka. (Sl. br. 3b).

Na zadnjoj, sjevernoj čeonoj strani, zbog oštećenosti, se samo djelomično nazire bordura u vidu jednostavne linije koja je išla paralelno s uspravnim bridovima. Vjerojatno je ta bordura prelazila i na vodoravne krakove i opet se gore nastavljala uspravno do navrh glave krsta, analogno ostalim krstovima.

Spomenik br. 2 je slično oblikovan, samo što se on od prvoga, kao i od ostalih, razlikuje

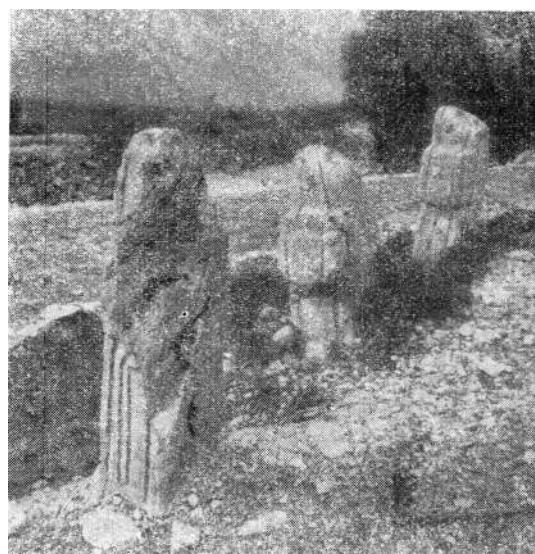

Sl. 2. Pogled na nekropolu i okolinu s južne strane.

po tome što mu vodoravni krakovi s gornje strane imaju po jednu stepenicu. Dimenziije su mu: visina iznad zemlje 130 cm, širina u donjem dijelu 37 cm, najveća širina 70 cm, debљina 34 cm. Visina vodoravnog kraka iznosi 37 cm, a od toga stepenica 10 cm. Bridovi ovoga krsta nisu naglašeni, nego su više otupljeni (zaobljeni), gornji krak je u vrhu zaobljen. Sa zadnje strane krst je u gornjem dijelu stesan prema vrhu tako da mu se linija zadnje strane povija naprijed. Vrlo malo je oštećen i danas стоји uspravno.

S prednje strane (južna čeona strana) i kod ovoga spomenika na križnom polju je kosi krst, tj. ta kvadratna površina je presječena urezanim diagonalama toga kvadrata. Desno i lijevo uglovi diagonala su pojačani urezanim linijama koje su paralelne sa kracima tih uglova. Okolo čitave prednje strane, blizu bridova i paralelno s njima, teče bordura od urezane linije. Gdje je kod vodoravnih krakova ona stepenica tamo i ova bordura pravi stepenicu. U površini ispod križnog polja prikazana je figura čovjeka (muškarca) koji je raširio ruke. Od kraja ruku do iznad glave urezana je linija u obliku polukružnice što potpisuje na oreol. Čovjek je prikazan na vrlo jednostavan način: glava je okrugla, vrat nije naznačen, ruke su predstavljene sa dvije prave paralelne linije, šake i prsta uopšte nema, trup je skoro svuda jednak širok, noge su tek naznačene, stopala su okrenuta na suprotne strane. Figura je duga 37 cm, a široka (uračunavši i ruke) — 18 cm. Lik je dat samo tako što su njegove konture urezane. Ovakav lik, s lukom iznad glave ponekad potpisuje i na raspelo. U površini gornjeg kraka paralelno s polukružnom ivičnom linijom u vrhu urezana je još jedna polukružna linija. Možda bi ona trebalo da predstavlja polumjesec? Pri dnu, ova površina je zatvorena vodoravnom urezanom linijom iz koje, blizu sredine, na dva mesta izlaze dvije kose (vrlo malo povijene) linije i idu do one ivične linije. Čitava ova prednja strana je prikazana tako da su sve linije urezane u kamen, dok je drugo ostalo na istoj visini. (Sl. br. 4).

Sa užih (bočnih) strana ovaj spomenik, kao i onaj prvi, ima borduru od urezane linije, upravo od dvije urezane linije koje teku visinom, ne prekidajući svoj tok i preko vodoravnih krakova. Obe linije su s jedne strane jednak razmakanute osim kod glave krsta, gdje se zadnja postepeno približava prednjoj da se s ovom sasvim sastane na vrhu glave krsta. (Vidi sl. br. 3a i br. 3b).

Sl. 3. Spomenik br. 1. — Sl. 3a. Spomenik br. 1 (prednji plan) i iza njega spomenici br. 2 i br. 3. — Sl. 3b Spomenik br. 1 s druge strane (u prednjem planu spomenik br. 2).

Sl. 4. Spomenik br. 2.

Sa zadnje, šire — sjeverne čeone strane danas se na ovome spomeniku ne primjećuju nikakvi ukrasi. Ta strana je dosta oštećena. Ako je nekada i bio kakav ukras, onda je najvjeroatnije da se on sastojao samo od iviene linije, slične drugim stranama ovoga spomenika.

Spomenik b.r. 3 je po svom obliku vrlo sličan opisanim. Od drugoga se razlikuje time što nema one stepenice kod vodoravnih krakova. I on je klesan tako da mu je glava s prednje strane polukružna, ali ne toliko kao kod drugoga, a sa zadnje (sjeverne) strane je prema gore snešena. Njegove dimenzije su: visina 140 cm, širina 44 cm, najveća širina 75 cm, debljina 33 cm. Danas se drži dosta uspravno.

Ukrašen je sa svih strana.

Na prednjoj (južnoj čeonoj) strani, paralelno sa bridovima teče bordura od urezane linije — kao i kod prva dva spomenika. Križno polje je ukrašeno diagonalama kvadrata — »Andrijinim krstom«, ali i običnim plastičnim krstom dužine 45 cm, a širine 30 cm, čiji se krakovi na krajevima proširuju i završavaju u obliku krugova. U desnoj srednjoj peterougaonoj površini, čije su stranice pojačane još jednom paralelnom ureznom linijom, nalazi se plastičan polumjesec, promjera 22 cm, čiji su rogovi savijeni prema istoku. U lijevoj takvoj površini (zapadno od sredine) urezane su dvije »svastike«, slične onima na prvom

spomeniku, samo što su nešto veće (12 cm duge i široke) i što stoje skoro jedna ispod druge. U gornjoj površini (iznad krsta) u sredini je jedna omanja plastična jabuka, iznad nje, paralelno sa ivičnom linijom, polukružna urezana linija, a ispod nje, upravo od same jabuke dolje koso lijevo i desno urezane su linije koje idu do mjesta gdje se dijagonale križnog polja spajaju sa ivičnom linijom. Tako te dvije linije sa gornjim polovicama dijagonalala križnog polja čine neku vrstu romba u kome je gornji krak plastičnog krsta. Površina ispod križnog polja odvojena je jednom vodoravno usječenom linijom. Za tu liniju s gornje strane vezane su dvije kraće kose linije, kao neki pandan spomenutom rombu, a s donje strane tri urezana lika u obliku velikog štampanog slova v, u čijim sredinama je opet manji uspravni rez, tako da taj ornamenat potsjeća na neku vrstu cik-cak bordure. Ispod toga je prikazana scena od 4 muške ljudske figure koje se drže rukama i kao da su u kolu. Figure su oblikovane potpuno na isti način kao kod drugog spomenika. Razmak između figura je dosta malen, a kod krajnjih figura nije bilo mesta da im se naznače druge dvije ruke. Stopala figure su i ovdje okrenuta na suprotne strane. Figure su plitko-plastične. Njihova visina iznosi 32 cm. Scena je i s donje strane zagrađena jednom vodoravno ureznom linijom. (Sl. br. 5).

Na sjevernoj široj (čeonoj) strani plastično je prikazan dosta veliki krst (65X55 cm) po obliku kao onaj s prednje strane, tj. njegovi krajevi su polukružno prošireni. Između krakova ovoga krsta se naziru kose urezane linije koje kao da i na taj način spajaju krakove. (Sl. br. 5a).

Na istočnoj bočnoj strani (užoj) ovaj spomenik ima borduru kao i prva dva, čije se urezane linije spajaju gore, na glavi. Osim toga, pri vrhu vodoravnog kraka — sa ove i sa gornje strane, savim blizu gornjeg vodoravnog brida, urezane su i vodoravne linije. Na ovoj strani vodoravnog kraka nalazi se plastična jabuka osrednje veličine. Takva jabuka se još nalazi s ove strane i na glavi. U površini ispod vodoravnog kraka prikazan je uspravan, vrlo malo nakošen,, mač sa krsnicom, drškom i polukružnom glavom. Mač je dugačak 47 cm, a krsnica mu je široka 14 cm. (Sl. br. 5b).

Sa protivne (zapadne bočne) uske strane ovaj spomenik ima samo borduru kao i na istočnoj i dvije plastične jabuke na istim mjestima kao i na istočnoj bočnoj strani. (Sl. br. 5c).

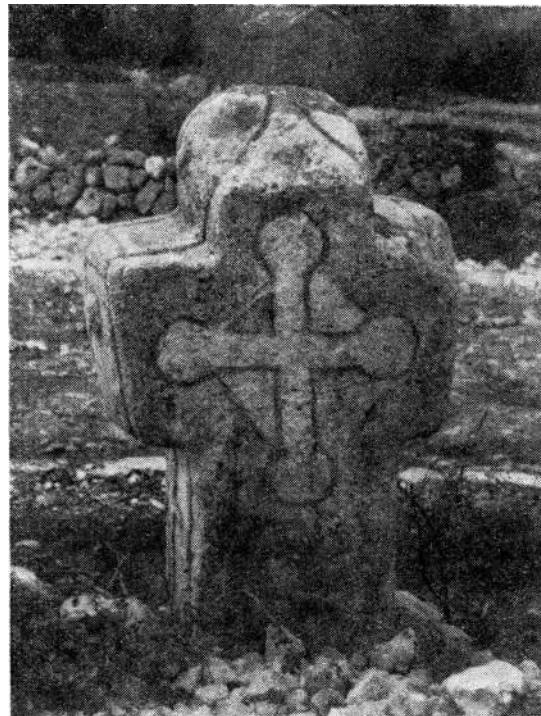
Spomenik b.r. 4 je također vrlo slično, samo nešto rustičnije oblikovan. I on je danas uspravan. Relativno malo je oštećen. Visok je iznad zemlje 136 cm, širok je 33 cm, najveća širina mu je 85 cm, a debeo je 30 cm. Ukršten je sa čeonim stranama.

Na južnoj čeonoj strani bordura od jedne urezane linije teče okolo, paralelno s njegovim bridovima, ali se takav tok s gornje strane ispod vodo-

Sl. 5. Spomenik br. 3.

ravnih krakova prekida i linija se produžuje koso gore prema sredini glave, gdje se u obliku vrha ravnokrakog trougla završava. U površini križnog polja (sredina spomenika) prikazan je vrlo plastičan polumjesec raspona 28 cm, otvorom okrenut prema istoku, a zatim tri isto tako vrlo plastične jabuke od po oko 9 cm. promjera, nepravilno poredane jedna ispod druge. Desno i lijevo — u površinama vodoravnih krakova nalazi se po jedna muška ljudska figura data na način kao i kod spomenika br. 2 i 3, samo još jednostavnije i dosta primitivno. Figure nisu plastične, nego su njihove konture urezane, i to vrlo malo urezane. Visina ovih figura iznosi oko 18 cm. Uvrh ove

Sl. 5a Spomenik br. 3. druga strana.

prednje plohe, skoro na samom polukružnom završetku, nalazi se plastičan polumjesec, otvorom okrenut dolje, čiji je istočni dio oštećen. A u površini dolje, ispod sredine spomenika plastično je prikazan krst visine 30, a širine 24 cm, čiji se krakovi jabučasto završavaju. (Sl. br. 6).

Na zadnjoj široj (sjevernoj čeonoj) strani ovo-ga spomenika prikazan je veliki plastičan krst, oblika kao i onaj naprijed, tj. običan krst sa jabučastim završecima krakova. Krst je visok 56, a širok 60 cm. S ove, kao ni sa bočnih strana ovaj spomenik nema bordura, niti kakvih drugih ukra-sa. (Sl. br. 6a).

OSTALI

Interesantno je ime ovoga zaseoka, Mislim da ono nije nastalo od riječi svjetlo, jer bi se prije nazvalo Svića, s obzirom da narod ovoga kraja pretežno govori ikavštinom. Biće da je ono izvedeno od riječi svetac ili od sveto — Sveti, Sve-ca. Ako je tu bila crkva, a ona je mogla biti ovdje i po izboru mjesta u ovoj župi, onda bi naši spomenici pripadali grobovima uglednih sveštenih lica koji su ovdje živjeli.

Iz razgovora sa stanovnicima ovoga kraja doznao sam da se ovi grobovi smatraju grobovima nekih viših, za narod zaslužnijih ljudi, koji su ne-kada ovdje živjeli. Iz toga razloga, nadgrobni ka-menovi se ne diraju i ne oštećuju, nego, rekao bih, još i čuvaju. Nisam opazio da štogod gataju,

PODACI

da kamenove koriste za liječenje — da ima nekog sujevjerja u vezi s njima. Stanovnici misle da su grobovi postavljeni ispred krstova — od južnih, širih i najviše ukrašenih strana naprijed. Neki su te grobove i vidjeli. Ivan Šarić, iz Gornje Drežnice, član Opštinskog narodnog odbora, pričao mi je kako su ti grobovi i otkopavani. Don Nikola Jurić, dugogodišnji katolički sveštenik iz Donje Drežnice (Donje Selo), sa desetak ljudi iz okolnih sela izvršio je pretraživanje ovih grobova oko 1937 godine. Tražio je »biskupov prsten«, veli mi Ivan, jer je mislio da je u nekom od ovih grobova zakopan biskup. U toj grupi seljana, bio je i Grgo Jurić, iz Peruca, koji je i danas živ.

Sl. 5b. Spomenik br. 3, bočna strana.

Sl. 5c. Spomenik br. 3 (prednji plan).

Ivan je tada, kao dječak od dvanaestak godina, također bio prisutan kopanju. Kod prva tri spomenika nađene su ljudske kosti — po jedan kostur koji je bio smješten u drveni sanduk, već raspadnut. Odozgo nije bila nikakva kamena ploča. Glave su im bile kod samih krstova, a noge naprijed. Bili su postavljeni nauznak. Ivan se ne sjeća drugih detalja, kao napr. da li je bila kameni ograda itd. Kaže mi da u grobnim rakama nije bilo ništa osim kostura. Kod četvrtog spomenika, Ivan se sjeća, bio je kameni poklopac iz-

nad kostura, a uz kostur je nađeno nešto okruglasto »od željeza«, kod pasa. On misli da je taj predmet ostavljen u grobu i grob opet zatrpan. Grobne ruke su bile otprilike na dubini od pola metra, kako kaže Ivan.

Ja nisam vršio nikakva otkopavanja. Don Jurčić je umro prije desetak godina, a sa Grgom Jurčićem iz Peruca nisam uspio da razgovaram, pa tako nisam bio u mogućnosti da provjeravam Ivanov iskaz, ali mi se čini vjerovatnim to što je on rekao.

NEKA RAZMATRANJA O OBLICIMA I UKRASIMA I O DATIRANJU SPOMENIKA

Vrlo je malen broj ovakvih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini, a još manje je o njima nešto pisano. Ovakvih starih krstova, velikih dimenzija, uglavnom rustične izrade, ponekad ukrašenih, ponekad i sa natpisom u staroj bosanskoj cirilici, — oštećenih, nagnutih i u zemlju utonulih, nađeno je u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Poneki je od njih među stećima, poneki među kasnijim (novijim) grobovima, a ima ih i potpuno osamljenih. Proučavajući druge spomenike, naši arheolozi zabilježili su i po koji krst, ali se niko dosada nije specijalno bavio proučavanjem starih krstova. Obrađujući stećke, ja sam našao nekoliko sličnih spomenika. Tako sam,, napr., u Kupresu našao dva. Jedan je bio u manjoj nekropoli stećaka na Jeljanu u Vukovskom Polju, koji je s prednje strane imao iskle-

sanu figuru čovjeka, sa bočne strane sablju krivošiju, a sa zadnje strane štit i »baltu«.¹ Drugi se nalazio u Novom Selu. On je sa prednje (sada gornje, jer je prevaljen) strane ukrašen plastičnim krstom.²

Mislim da nema sumnje ako kažemo da krstovi u Drežnici pripadaju našim bosansko-hercegovačkim precima iz posljednjih godina perioda stećaka i iz perioda pojave prvih turskih »nišana«. To se najbolje vidi po ukrasnim motivima na njima. Umjesto nadgrobnih spomenika u obliku stećaka, kakvi su sve do tada bili uobičajeni, naši stari su stavili krstove sa ukrasnim motivi-

¹ Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo, 1954, str. 38.

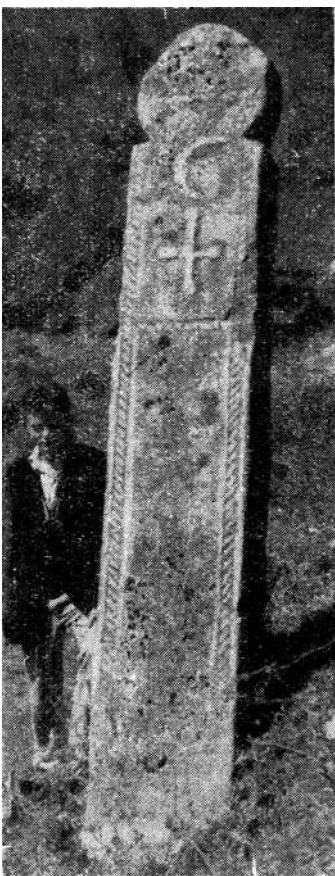
² Isto tamo, str. 151.

Sl. 6. Spomenik br. 4.

Sl. 6a. Spomenik br. 4, druga strana.

Sl. 7. Nadgrobni spomenik »Kneza Stjepana« u Ljubinji kod Semizovea

ma sa stećaka. Ali, na njima vidimo i motive kavkih nema na stećima, motive koji se vide na t. zv. »šehitskim nišanima«, što znači da je tada već bio utjecaj turske kulture. U nekim krajevima se iz toga doba uočavaju drugačiji oblici nadgrobnih spomenika. Oni nisu ni stećci, ni krstovi, a ni »nišani«, nego neka vrsta uspravnih stećaka, odnosno još nerazvijenih krstova. Skoro bi se mogli tretirati nekom vrstom prelaznih oblika nadgrobnih spomenika od stećaka ka krstovima. I ovih nema mnogo na broj. O njima dosada nije ništa pisano. Skoro redovno oni na sebi nose motive sa stećaka, ali i motive sa prvih »nišana«. Jedan takav sam sa Dokom Mazaličem našao 1954 godine u selu Ljubinji, kod Semizovca. Okolni stanovnici su ga pripisivali nekom »knezu Stjepanu«. Bio je vrlo sličan »nišanu« (Vidi sliku br. 7). Osim ukraša koji se vide na prednjoj strani ovaj spomenik još ima na jednoj bočnoj strani dugačak i dosta širok mač. Takvi su spomenici, vjerovatno, nastali tamu gdje je bio raniji i jači uticaj Turaka. Naši spomenici u Drežnici su čisti krstovi po obliku, što bi moglo da govori o nešto drugačijim političkim prilikama, nego u krajevima gdje se javljaju naprijed spomenute prelazne forme nadgrobnih spomenika,

Drežnički krstovi imaju svoje oblikovne karakteristike. Bridovi im nisu oštiri, a neki su dosta zaobljeni. Završetak uspravnog dijela je sasvim zaobljen, skoro polukružan. Takvih, gore zaobljenih — polukružnih krstova ima i na drugim mjestima, kao, napr., u Širokom Brijegu.³ Karakteristično je za krstove u Drežnici da su oni kod glave, odozgo prema dolje, tj. prema zadnjoj, široj plohi nakoso klesani — stesani, što se dosta dobro vidi na slikama broj 3a, 3b, 5a, 5b i 5c. Mala stepenica na vodoravnim krakovima jednoga krsti potpisuje na gotičke krstove s kraja XIV ili početka XV vijeka u Dalmaciji.

Ukrasi ovih spomenika pružaju dosta materijala za proučavanje. O značenju i porijeklu tih ukrasnih motiva nešto je pisano u dosada izašlim sveskama edicije o srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima BiH,⁴ kao i u nekim člancima štampanim u godišnjacima. Za mnoge od njih nije moguće navesti pravo značenje i razloge njihove upotrebe. Na ovim starim krstovima se, pored već poznatih i uobičajenih motiva na stećima, kao što su: krstovi, polumjeseci, figure ljudi, razne bordure itd., javljaju dva vrlo rijetka motiva sa stećaka — »svastika« i zmija, te dva motiva koja mi dosada nisu bila poznata na stećima — motiv luka iznad glave ljudske figure i motiv kosog krsta. Uzgred napominjem da sam na jednome stećku nekropole kod Striževa (selo koje je najbliže Svećoj) našao veliki i plastičan motiv »svastike«,

»Svastika« je prastari solarni simbol i vrlo je vjerojatno da je kao takva prešla i u Srednji vijek. Solarni simboli se vrlo često nalaze zajedno sa simbolom krsta, pa se i u našem slučaju pojавa »svastike« može tako objašnjavati.

Mislim da motiv zmije na krstu u Drežnici također ima simbolično značenje o kojemu je zasada teško nešto sigurno tvrditi. Zmija je prastaro htonično božanstvo. Njen kult je u preistoriji bio nadaleko rasprostranjen. Na Balkanu je on bio dosta jak. Čini se da je on kod starih Ilira bio još najjači.^{4a} I danas se kod naših naroda osjećaju tragovi toga kulta.

U italijanskoj umjetnosti VIII vijeka na kamenu, osim pletera, često se javljaju lavovi i zmije. U romanici se također vide zmije, naročito u scenama borbe životinja koje su inače tipične za taj period. Motiv zmije se javlja, istina vrlo rijetko, na stećima.⁵ Na jednom starom nišanu kod Trnova u Bosni plastično je prikazana zmija.⁶ Na

³ Dr. A. Benac, Široki Brijeg, Sarajevo, 1953 god., sl. 14. 15a, 32 I 83.

⁴ Radimlja. Olovo, Široki Brijeg. Ludmer i Kupres.

^{4a} Ferri Rafo Prilog poznavanju ilirske mitologije. Analisi Historijskog instituta u Dubrovniku, god. II, 1953, str. 419—428.

⁵ Dr. A. Benac, Analisi Historijskog instituta Jug, akad. znan. i umj. u Dubrovniku. Dubrovnik 1953, God. II, str. 72, Tabl. VII. sl. 2.

⁶ Podaci od S. Suljagića.

jugozapadnom stubu crkve Krivaje (iz XV v.) u Zapadnoj Srbiji, neimar Mihajlo je u XVIII v. urezao zapis o opravci crkve, a ispod toga je, po red ostalog, stavio zmiju.⁷ Na polukružnom nadvratniku Beglerovića kuće u Repovcima kod Konjica (iz XVIII v.) pokraj natpisa na turskom jeziku video sam plastično pretstavljenu zmiju. Na krstu starog pravoslavnog groblja u Foči nalaze se dvije zmije sa roščićima.⁸ Zmiju vidimo i na drvorezbarskim predmetima narodne umjetnosti, kao, napr. na guslama, u Etnografskom muzeju u Beogradu⁹, u Etnografskom muzeju u Zagrebu,¹⁰ ili na »ilirici« u Etnografskom muzeju u Zagrebu.¹¹

Ne želeći da se upuštam u objašnjenje porijekla i značenja zmije kao simbola na krstu u Drežnici, niti da za njega tražim neke daleke analogije, ja sam ovdje naveo samo neke podatke koji znače da zmija, iako rijedak motiv na našim srednjevjekovnim spomenicima, ipak pretstavlja motiv koji se kao simbol, a možda i kao dekoracija proteže vremenski i dalje, pa sve do naših dana, pa bi njegovom proučavanju trebalo posvetiti posebnu pažnju.

U vezi s ovim potsjećam na pisanje Špire Kušića o zmiji kao životinjskom pretstavniku duha žita u našem narodu.¹² Možda takvo shvatanje zmije ima veze sa njenom pojmom na srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima?

Motiv luka — polukružnice iznad glave čovjeka potsjeća me najviše na oreol kršćanskih svetih lica. A krst sa kosiim kracima je poznat pod imenom »Andrijinog krsta«.

Na jednom stećku Radimlje nalazi se ornamentalna vrpca u kojoj je ukomponovan i elemenat koji sliči našem kosom krstu, ali njega ni sam autor monografije »Radimlja« ne ubraja u krstove, niti taj krst ima funkciju i značenje kao ovi u Drežnici.¹³ Ovaj u Drežnici je zaista krst. To se najbolje uočava ako se uporede prednje strane spomenika br. 1 i spomenika br. 3. Tamo gdje se nalazi pravi, tj. obični krst spomenika br. 3 na takvom istom mjestu spomenik br. 1 ima kosi krst. Ista funkcija, isto simboličko značenje.

Inače, nigdje na drugim mjestima nisam našao taj motiv. Isto tako, nigdje nema ni luka iznad ljudske figure. Zato mislim da se ta dva motiva po prvi puta sada u Drežnici izrazito javljaju.

Grupu starih krstova u Drežnici vrlo je teško sasvim pouzdano datirati. Ovdje nema natpisa koji bi nam mogli znatno pomoći, a spomenici su, po svojim osobinama, skoro jedinstveni, pa ih je

⁷ Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, 1953, str. 121—122.

⁸ Podaci od ing. arh. Alije Beđića.

⁹ Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo, 1953. sl. na str. 324.

¹⁰ Te gusle sam video u vitrini. Po bilješci izgleda da su iz Sinja.

¹¹ Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo, 1953, sl. na str. 324.

vrlo teško upoređivati. Međutim, ovdje, ipak, imamo nekoliko elemenata koji nam pomažu da se spomenici sa dosta vjerovatnosti vremenski odrede.

Općenito se smatra da su nadgrobni spomenici u obliku krsta mlađi od nadgrobnih spomenika koje nazivamo stećcima. Po oblicima i izgledu uopšte (velike dimenzije, rustična izrada, zaobljenost, koso klesanje itd.), a donekle i po sadašnjem stanju (oštećenost) možemo zaključiti da spomenici u Drežnici pripadaju starijim, ako ne i najstarijim krstovima u BiH. Većinu ukrasa — motiva koji se nalaze na ovim krstovima često vidi u stećcima, ali sam taj elemenat nije dovoljan za preciznije određivanje ovih krstova. Isto tako, figure ljudi i figura konja ne znače mnogo u pogledu datiranja, osim što bi se moglo pretpostaviti da su ove, zato što su rađane sasvim jednostavno i šematski (napr. kolo), nešto novije od većine takvih motiva na stećcima i gotovo da imaju samo dekorativan karakter. Motive zmije, »oreola« i kosog krsta ne mogu zasada koristiti za datiranje, iako mi se čini da bi kosi krst mogao da se svrstati u mlade motive. Većina dosada poznatih stećaka u BiH pripadaju XIV i XV vijeku. Pošto naši krstovi imaju mnogo motiva sa stećaka, to i oni spadaju u period stećaka, odnosno negdje u kraj toga perioda, ili barem u prvi period neposredno iza stećaka, kada je ta tradicija bila još vrlo sveža. To znači da su ovi spomenici iz kraja XV vijeka. U prilog ovakvog datiranja ide i činjenica da su ovi krstovi locirani pokraj puta, kao što je skoro redovna pojava kod stećaka. A sa dosta sigurnosti može se pretpostaviti da je ovuda prolazio i srednjevjekovni put. Međutim, kako sam već ranije napomenuo, naši spomenici imaju i motiv »kijače« (spomenik br. 1), više motiva »jabuka« (spomenik br. 3 i br. 4), pa i mač sa uže strane spomenika br. 3, koji se nešto povija i sliči sablji, koji imaju veze s najstarijim »nišanima«, što opet znači da pripadaju prvim godinama turske okupacije. Turski utjecaj nije svuda bio jednak jak, a bilo je krajeva gdje Turci zadugo nisu došli, ili se nisu bili učvrstili. U tim krajevima se tradicija postavljanja stećaka ili upotrebe ukrasnih motiva s ovih mogla duže i održati. U takvim slučajevima su se slobodnije klesali nadgrobni spomenici u obliku pravoga krsta i tu vjerovatno i nije bilo upotrebe onih prelaznih oblika u vidu polukrstova ili polunišana. Mislim da je takav kraj bila i dolina Drežanke. Zato bismo, po svemu što sam naveo, sa najviše vjerovatnosti, spomenike u Drežnici mogli da svrstamo u vremenski period od kraja XV ili početka XVI vijeka.

Nije isključeno da su ovi krstovi nastali istodobno, ili u kratkim vremenskim razmacima, jer su istih oblika i istih i sličnih ukrasnih motiva.

¹² Špiro Kulišić. Zmija kao životinjski pretstavnik duha žita, Razvitak, Banja Luka, br. 5, god. VII, str. 143—147.

¹³ A. Benac, Radimlja, 1950, str. 12 i 32 i sl. br. 26 i 27.

Za vrijeme i neposredno iza vladanja kralja Stjepana Tome, koji je — kako je poznato — postao veliki katolik i kao takav gradio crkve i kupio crkveno ruho i progonio pristaše »Bosanske narodne crkve« da bi se što više dodvorio papi, u Bosni su se izmijenile prilike. Ojačale su pozicije katoličke crkve. Opasnost od turskog prodiranja, kao i pojačan rad franjevaca išli su tome u pri-log. Mislim da se u tome periodu javljaju krstovi kao nadgrobni spomenici, a sve više slabi običaj postavljanja stećaka na grobove. Tada su u Drežnici kršćani imali jak uticaj. U Svećoj je, vjero-vatno, bila važnija crkva. Zato i ima vjerovatnosti da se krstovi u Svećoj odnose na sveštenike. Možda su ovi sveštenici igrali značajniju ulogu u

odbrani kršćanstva (na dva krsta su isklesani mačevi) i možda su, kao takvi, bili žrtvom turskih, ili drugih nekih nasilnika, zbog čega su im istovjernici, u doba kada su prilike za podizanje krstova bile povoljne, takve spomenike i podigli. Ovo je, razumije se, samo jedna i vrlo daleka pretpostavka o pripadnosti ovih krstova.

*

Stari krstovi u Drežnici, o kojima je ovdje bila riječ, po svemu, a naročito po svojim ukrasnim motivima, predstavljaju ne samo rijetke, nego jedinstvene i vrlo vrijedne spomenike kulture u BiH, koje na svaki način treba dobro čuvati.

RÉSUMÉ LES CROIX ANCIENNES DE DREJNICA

L'auteur décrit et étudie dans cet article une petite nécropole située dans la vallée de la Drejanka (Herzégovine), et composée de quatre monuments funéraires en forme de croix. Ces (monuments sont isolés, rustiques, d'assez grandes dimensions et construits en pierre calcaire. Ils sont très (richement décorés de motifs qui se retrouvent sur les »stetchaks« (pierres tombales datant du Moyen Age) et sur les plus anciens »nichani« (stèles funéraires turques). On retrouve là les motifs familiers des pierres tombales: crois-sants de lune, silhouettes d'hommes et d'animaux, diverses bordures, etc.... On découvre aussi ici deux motifs qui n'apparaissent que très rarement sur les pierres tombales; la croix gammée et le serpent. On peut y voir également

deux motifs entièrement nouveaux: un arc placé au-dessus d'une silhouette d'homme, qui fait penser à une auréole, et une croix en sautoir, en forme de croix de Saint André. Le »Kyatcha« (gourdin) et le demi-cercle (pomme) sont des motifs qui furent inspirés par la culture turque.

Par leur forme, et surtout par leurs décosrations, ces croix sont très intéressantes, et uniques en Bosnie-Herzégovine; elles peuvent se ranger au nombre des premières croix qui apparurent dans cette région après la période des »stetchaks« ou pierres tombales.

L'auteur estime que ces monuments remontent à la fin du XVème ou au début du XVIème siècle.